

ЯК ВИРАЗИТИ ВНУТРІШНІЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ?

Є. Буцикіна, В. Кебуладзе (модератор), Т. Огаркова, І. Славінська

13 лютого 2020 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на базі кафедри теоретичної і практичної філософії і кафедри етики, естетики та культурології за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та видавництва «Темпора» відбувся черговий семінар Лабораторії наукового перекладу, присвячений обговоренню українського перекладу твору Жоржа Батая «Внутрішній досвід». Текст українського перекладу представила перекладачка твору Євгенія Буцикіна. Експертками були Тетяна Огаркова та Ірина Славінська. Модерував семінар Вахтанг Кебуладзе.

Євгенія Буцикіна: «Внутрішній досвід» — перший і один з найважливіших філософських творів Жоржа Батая, відповідно слід прояснити кілька засадових проблем, що вони постали під час перекладу. Передовсім ідеться про стилістичну особливість тексту. Дослідникам вкрай складно одним словом схарактеризувати творчість Батая, тож його часто називають і письменником, і філософом, і літературним критиком. Ці означення не є вичерпними, бо можна сказати, що його філософія є надто літературною, а література — надто філософською; літературна критика Батая надто літературна і філософська водночас. Усе це яскраво відображено в тексті «Внутрішнього досвіду»: Батай часто і доволі різко змінює реєстри свого письма. Відтак у творі є і філософія, і література (проза та поезія), і літературна критика (велику частину праці присвячено розгляду творів Марселя Пруста). Текст рясніє розлогими цитуваннями, що вриваються в мовлення автора: впродовж усього твору Батай перебуває в діалозі з іншими філософами, попередниками та сучасниками. Загалом, з одного боку, таке письмо сприймається як потік свідомості (напевно, не можна не враховувати Батаєве сюрреалістське минуле), а з іншого — його письмо важко назвати цілісним, воно сповнене розривів і відмінностей.

«Внутрішній досвід» — це внутрішній діалог Батая із самим собою. Працю було видано 1943 року, хоча її основу складають тексти, написані впродовж 1930-х років (написання основного тексту припадає на 1936 рік). Тобто, готуючи текст до видання, Батай аналізував власні думки майже десятирічної давнини, почасти потверджуючи, почасти переосмислюючи, ба навіть критикуючи і соромлячись себе. Аби підкреслити неоднорідність тексту, Батай виокремлює курсивом частини, додані в 1940-ті роки. Окрім того,

працю було видано вдруге 1954 року, доповнено авторськими примітками (саме друге видання взяте для перекладу українською). Отже, «Внутрішній досвід» являє собою багат шаровий текст, сповнений рефлексією французького мислителя щодо власних ідей.

Головною метою перекладу було якомога адекватніше передати українською стилістичні особливості Батаєвого тексту, можливо, жертвуючи його потенційною доступністю для широкої аудиторії. Текст «Внутрішнього досвіду» не розрахований на легке читання, його писалося важко, і сприймати його має бути важко. Адже Батай в ньому спирається на філософські, релігійні та літературні традиції, що постійно перетинають текст і одна одну. По-перше, «Внутрішній досвід» увійшов до збірки «*Summa Atheologica*», назва якої відсилає до Батаєвої настанови внутрішнього досвіду як радикальної альтернативи досвідові релігійному. У праці регулярно подибуємо посилання та прямі цитати з Біблії, Діонісія Ареопагіта, Майстера Екгарта, представників іспанського релігійного містицизму XVI сторіччя. По-друге, Батай вводить концепт внутрішнього досвіду в наявну філософську традицію, безпосередньо критикуючи або висловлюючи прихильність до таких філософів, як Декарт, Кант, Гегель, Ніцше, Гусерль, Гайдегер, Сартр, Бланшо та ін. По-третє, текст сповнений алюзіями та цитуваннями Сада, Рембо, Блейка, Пруста, Достоєвського, Бретона. Ознайомлюючись з «Внутрішнім досвідом», читач має бути готовий утримувати в голові контексти, що їхня перспектива сягає не лише часів «до Батая», але й «після Батая», адже особливої ваги його філософські тексти набувають вже посмертно, завдяки тлумаченням Барта, Лакана, Дерида, Фуко, Дельоза, Кристєвої та інших французьких філософів другої половини XX сторіччя.

Зосереджуючись на термінології, слід виокремити кілька засадових понять, що їх Батай використовує, аби увиразнити зв'язок «внутрішнього досвіду» та європейської філософської традиції, франкомовної традиції зокрема. Це ті терміни, що ми їх надибуємо ще в текстах Декарта: «*esprit*», «*raison*», «*entendement*», «*intelligence*». У другому томі українського видання «Європейського словника філософій» надано такий переклад цих чотирьох понять: «*esprit*» — «ум/дух/розум», «*raison*» — «рація», «*entendement*» — «здатність розуміти/розуміння», «*intelligence*» — «інтелект/розумові здібності/розуміння»¹. Відштовхуючись від цих варіантів як рекомендаційних, можемо впевненіше говорити про найдоцільніший переклад поняття «*raison*» як «рація» (в деяких випадках — «здоровий глузд»), «*entendement*» — як «розуміння», а «*esprit*» — як «дух», враховуючи звернення Батая не лише до Декарта, а й до Гегеля та його «Феноменології духа» («*La Phénoménologie de l'Esprit*» — переклад французькою, відомий Батаю), але в тлумаченні Александра Кожева, що додає труднощів у перекладі інших понять (наприклад, «*intelligence*» як «розум»).

¹ Туар, Д. (2011). *Entendement*. В: *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Том другий; [пер. з фр. О. Хоми, за ред. О. Панича] (с. 73). Київ: Дух і літера.

Як проблемні варто позначити терміни «Внутрішнього досвіду», що не вимагають обов'язкового українського аналога, натомість дають підстави зберегти латинізми і в українському варіанті тексту. Це «communication» (як «комунікація» або «спілкування») та «discours» (як «дискурс» або «міркування», враховуючи переклад картезіанського «Discours de la méthode» як «Міркування про метод»²).

Низка понять вимагає окремої уваги до специфіки їх використання саме Батаєм із відповідним контекстом, наданим в середині праці: як-от «surprise» — один із центральних термінів «Внутрішнього досвіду» — можна перекласти як «тортури», «страта», «катування». Цим поняттям він позначає метафору переживання внутрішнього досвіду, що споріднене із переживанням «китайської страти», яку також називають «тисяча порізів». Батай наголошує на тривалому, розтягнутому в часі процесі страждання, що веде до межі, позначеної смертю. Але також він додає аналогії зі страстями Христа і релігійного досвіду християнських містиків, що вводили себе в екзальтований стан задля долучення до досвіду Христового страждання. Можливо, доречнішим аналогом зазначеного поняття в українській мові є «страчення», що поєднує в собі і процес тортур, і націленість на страту як межу і мету страждання жертви (суб'єкта внутрішнього досвіду).

Тетяна Огаркова: Переклад «Внутрішнього досвіду» Жоржа Батая, який здійснила Євгенія Буцикіна, є надзвичайно актуальним для української гуманітаристики. Вже багато років ми читаємо та коментуємо тексти Батая, але досі не маємо українського перекладу.

Водночас завдання перекладачки значно ускладнюється характером тексту Жоржа Батая. Складність тексту зумовлена тим, що творчість Батая перебуває на перетині філософського, літературного, а також соціологічного та антропологічного дискурсів, які водночас живляться теорією мистецтва. Тож Батай балансує на межі теоретично-концептуальної та художньої традиції.

Він не є ні класичним філософом, ні класичним письменником — характер його доробку є вочевидь міждисциплінарним: він має потужний літературний, а також політичний та соціологічний бекграунд — роки сюрреалізму, досвід у часописах «Документи» та «Ацефал», роки досліджень у Коледжі Соціології, захоплення містичними текстами, досвід написання еротичних романів (під псевдонімом) тощо.

Ці різнопланові досвіди Батая зашиті в тексті «Внутрішнього досвіду», адже історія написання цього тексту також не є лінійною. Цей текст більше схожий на палімпсест, адже український переклад здійснено на основі другого видання книги, яке відбулося 1954 року, натомість перше видання

² Декарт, Р. (2011). *Міркування про метод*; [пер. з фр. В. Андрушка і С. Гатальської]. Київ: Тандем.

1943 року вже є переписуванням текстів 1930-х років (Батай окремо позначає курсивом свої нашарування 1940-х).

Тому переклад «Внутрішнього досвіду» вимагає ретельного відчитування численних цитат та алюзій на різні тексти, на які спирається Батай, а також розуміння «міждисциплінарного» характеру тексту.

Як засвідчує наданий для перегляду фрагмент перекладу, Євгенія Буцикіна цілком свідома тих викликів, які стоять перед нею, здатна впоратися із завданням.

Водночас деякі моменти в перекладі потребують окремої уваги. Я зупинюся лише на системних явищах, які потребують, на мою думку, системної ревізії та редагування.

Подвійний переклад. Наданий фрагмент розпочинається із розлогої цитати Ніцше, якого Батай подає у французькому перекладі, а перекладачка перекладає українською з французького перекладу. Цей фрагмент (як і всі інші, наявні в тексті, — всі автори, які не писали французькою мовою і яких Батай цитує у французьких перекладах) варто звірити з оригіналом (у випадку з Ніцше — з німецьким виданням Ніцше), а за наявності — використати опублікований український переклад. Очевидно, що подібна практика важлива і в інших місцях тексту Батая.

Уникати буквального перекладу. В деяких місцях наданого перекладу помітно, що нерідко перекладачка занадто буквально перекладає деякі слова та терміни. Кілька прикладів: «dans toute religion — «у всій релігії» (замість «у будь-якій релігії»), «полишає нас на границі плачу» (замість «доводить нас до сліз»). Такі випадки зовсім не поодинокі, а це означає, що на цьому етапі роботи над текстом варто відкласти оригінал і прочитати текст наново українською та відповідно відредагувати.

Переклад деяких термінів варто переглянути. Наприклад, слово «supplice» — один із центральних термінів «Внутрішнього досвіду» — перекладачка пропонує перекласти як «тортури», «страта», «катування», адже цим поняттям Батай позначає переживання внутрішнього досвіду, що споріднене із переживанням так званої «китайської страсти» («тисяча порізів»). Та зворотний переклад французькою засвідчує очевидне: для «тортур» та «катування» у французькій мові є слово «tortures» (звідси «тортури» українською), натомість термін «supplice» ставить наголос не на суб'єкті катування (тому, хто катує), а на тому, хто є об'єктом, хто зазнає мук та страждань. Водночас у тексті чітко видно, що Батай проводить паралель *supplice* зі страстями Христа і містичним досвідом. Відповідно я пропонувала би перекладати *torture* як «муки» («Христові муки»).

Ірина Славінська: Жорж Батай сам про себе писав як про не-філософа. Наприклад, у «Методі медитації» знаходимо таке твердження: «Те, чого я навчаю (якщо це правда...), є сп'янінням, це не філософія: я не філософ, а святий, можливо — безумець». Звичайно, немає сенсу буквально читати цю

настанову, проте для перекладу вона надає дуже важливу оптику — розкутість, прозорість мовлення, увага до стилю.

В означеному фрагменті з «Нарису вступу до внутрішнього досвіду», можна помітити кілька цікавих перекладацьких викликів, далі я коротко про них поміркую.

Простір

Мовлення Батая наповнене цікавими просторовими метафорами. Він говорить про «limites» («межі», «кордони», «край» та інші слова з цього семантичного поля), рух до краю («à bout»), рамки («cadre»), «гавань» («havre» — тиху гавань?), «вихід за межі» та «обмеження», «перебування в певних межах», простори й простори (espace, contrée, champs), що можуть бути доступними (accessible), до яких можуть навіть вести окремі «двері» (portes). В тексті маємо і рух, і зупинку руху — і те, і те описує процес набуття досвіду, сприйняття темного. При перекладі варто враховувати цю просторову семантику й намагатися зберігати «географічні» відтінки у використаних метафорах. Окремі слова тут збираються до купи в своєрідну мапу. Ця лексика допомагає візуалізувати процес мислення — не випадково наприкінці передмови йдеться про можливість «розрізнити шляхи» й «певний/точний/чіткий перехід», а частина «Досвід, єдиний авторитет, єдина цінність» містить не лише перелік пунктів плану та назв розділів, але й настанову «dégager un mouvement» — «вивільнити/розрізнити рух» (який у проаналізованому перекладі цього фрагмента подано словосполученням «вивільнити цю жвавість» — цей вибір слів варто переглянути).

Тілесність

Семантика простору має у цьому тексті важливий паралелізм — семантичне поле, що апелює до тілесності, сексуальності. Батай пише про «голий/оголений досвід» (expérience nue), про «нас», які «повністю оголюються» лиш «ідучи до невідомого» (nous ne sommes totalement mis à nu qu'en allant sans tricher à l'inconnu) — оголеність (досвіду, суб'єкта) править за антитезу до «рамок», у яких може відбуватися процес пізнання. Присутня й більш сексуально заряджена лексика — в тексті знаходимо «бажання», «проникнення», «плідність». Окремо варто поглянути на семантичне поле болю — маємо «рани», «шрами», а також широко вживане в тексті «le supplice» (тортури, муки, страта, катування тощо). Ще одне крило цієї семантики — використання слів, які апелюють до певних вад. Тут знайдемо «непевні» та «кульгаві» сполуки («непевні» та «кульгаві» при перекладі доведеться якось поєднати у словосполученні «alliage boiteux»), «сліпоту», «біль» тощо. Ці метафори можуть правити за візуалізацію внутрішнього досвіду, доповнюючи просторову семантику в описах руху (!) думки.

Одним із слабких місць перекладу є робота зі стилем. Зокрема там, де складні речення французькою є прозорими та зрозумілими — завдяки граматичним особливостям французької мови, в українському перекладі подекуди виникає нагромадження складносурядних і складнопідрядних речень,

вставних конструкцій тощо. Це адекватно відтворює певні аспекти тексту, але шкодить стилю та прозорості під час читання — текст у такому поданні дещо втрачає свою елегантність і дотепність. Можливо, є сенс у подальшій роботі подумати про альтернативні синтаксичні відповіді на цей виклик. Також варто приділити окрему увагу адекватнішому перекладу окремих слів — ми вже згадували про не надто доречно перекладене як «жвавність» слово «mouvement», про виклик роботи з грою слів (наприклад, слово «boîteux», що позначає одночасно і «непевний», і «кульгавий») тощо. Також варто переглянути помилки через неухважність — наразі в тексті вжито «пишність» замість «плідність» як переклад «fécondité» тощо.

Євгенія БУЦИКІНА — кандидат філософських наук, асистент кафедри етики, естетики та культурології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

<https://orcid.org/0000-0002-4350-6103>

Вахтанг КЕБУЛАДЗЕ (модератор) — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

<https://orcid.org/0000-0002-7976-3961>

Тетяна ОГАРКОВА — Ph.D. у галузі літературознавства (університет Paris XII Val-de-Marne), старший викладач кафедри літературознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Ірина СЛАВІНСЬКА — продюсерка Радіо «Культура», журналістка, перекладачка.